

Seksualne zachowania kobiet w warunkach izolacji penitencjarnej — przegląd teorii

Sexual behavior of female prisoners in conditions of penitentiary
isolation — a review of theories

Zuzanna Kołodziej

Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych w Bolesławcu
Powiatowy Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy w Iwinach
Niepubliczna Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna Pracownia Psychologiczna w Olszanic

Streszczenie

Dane Centralnego Zarządu Służby Więziennej wykazują, że około 4% całości rodzimej populacji osób skazanych stanowią kobiety. Pozbawienie wolności i związane z tym faktem wszechobecne ograniczenia w istotny sposób modyfikują funkcjonowanie jednostek, skłaniając je do wdrażania alternatywnych działań (w tym angażowania się w związki homoseksualne czy grupy podkulturowe) ukierunkowanych na utrzymanie dobrostanu psychoseksualnego. Celem przygotowanej pracy jest wyjaśnienie determinantów wpływających na psychoseksualne aspekty życia kobiet w warunkach osadzenia w oparciu o istniejące modele teoretyczne (deprywacji — szczególnie akcentując deficyty emocjonalne; transmisji — przeniesienie ról i zachowań seksualnych z wolności do więzienia; prizonizacji — w tym uczestnictwa w podkulturze) i badania dotyczące ekspresji seksualnej skazanych. We właściwej eksplikacji charakteru budowanych przez penitentki relacji interpersonalnych i seksualnych pomocne będą również koncepcje nawiązujące do wielowymiarowości kobiecej seksualności, która nie pozostaje obojętna formalnym obostrzeniom związanym z polityką karną i specyfiką placówki, w której osadzona odbywa karę.

Słowa kluczowe: homoseksualizm, homoseksualizm sytuacyjny, zachowania seksualne, przemoc seksualna, prizonizacja

Journal of Sexual and Mental Health 2022; 20: 77–85

Abstract

The data of the Central Board of Prison Service shows that about 4% of the total population of convicts are women. Imprisonment and the ubiquitous restrictions related to this fact significantly modify the functioning of individuals, causing them to implement alternative behaviors (including sexual behavior) aimed at maintaining psychosexual well-being. The goal of the presented article is to explain the determinants influencing the psychosexual aspects of women's life in prison conditions based on the existing theoretical models (deprivation — especially emphasizing emotional deficits; transmission — transferring sexual roles and behavior from freedom to prison; prisonization — including participation in subculture) and research on the sexual behavior of women who are deprived of liberty. In order to properly explain the nature of the interpersonal and sexual relations built by female penitents (female prisoners), the speech will also discuss concepts referring to the multidimensionality of female sexuality, which is not indifferent to the formal restrictions related to the criminal policy and the specificity of the institution where the inmate is imprisoned.

Key words: homosexuality, situational homosexuality, sexual behavior, sexual violence, prisonization

Journal of Sexual and Mental Health 2022; 20: 77–85

Wstęp

Kara pozbawienia wolności jest karą specyficzną pod względem swej celowości, dolegliwości oraz restrykcyjności, które silnie wpływają na sferę emocjonalną, fizyczną oraz poznawczą człowieka. Brak swobody, pozbawienie kontaktów z osobami preferowanej płci, niemożliwość samodecydowania i korzystania z wybranych usług i dóbr sprawia, że jednostka doświadcza silnego dyskomfortu. Ograniczenia w zakresie zaspokajania potrzeb niższych i wyższych rzędem, narzucone surowe warunki, brak właściwego poczucia bezpieczeństwa i funkcjonowanie w długotrwałym napięciu przyczynić się mogą do występowania wśród osadzonych zaburzeń psychicznych, w tym: psychozy maniacko-depresyjnej, depresji reaktywnej, psychozy alkoholowej, różnego rodzaju nerwic, zaburzeń lękowych czy hysterii. Strategią umożliwiającą skazanym utrzymanie równowagi psychofizycznej jest poszukiwanie i budowanie sieci wsparcia oraz wdrażanie alternatywnych działań, których celem jest zniwelowanie odczuwanego stresu i trudności wynikających z wszechobecnych, deprywujących warunków, co potwierdzają dostępne analizy oraz przeglądy [1–3].

Dane Centralnego Zarządu Służby Więziennej wskazują, że 2020 roku liczba tymczasowo aresztowanych, skazanych i ukaranych kobiet w Polsce wynosiła 3 056 [4]. Statystyczna analiza danych wykazuje, że aktualnie kobieca społeczność inkarceryowanych stanowi w Europie 5,3 % [5] i około 4% całości rodzimej, kryminalnej populacji (Centralny Zarząd Służby Więziennej), o której dynamice w zakresie nieformalnych zasad i nawiązywanych relacji społeczno-intymnych wciąż niewiele wiadomo. Przez lata studia nad funkcjonowaniem ludzi w warunkach izolacji skupiały się wokół znacznie większej kryminalnej, męskiej społeczności, nie poddając równie szczegółowym rozważaniom czynników wpływających na życie kobiet w sytuacji uwięzienia. Różnice między płciami warunkowane biologicznymi odmiennosiami, oddziaływaniem czynników społecznych oraz kulturowych, a także determinantami związanymi z rozwojem psychoseksualnym i strategiami w wyborze partnera, mogą wpływać na intymne zachowania, w tym homoseksualne, przejawiane przez jednostkę podczas odbywania kary pozbawienia wolności.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie teoretycznych ram i przeprowadzonych w ich nurcie badań nad profilem budowanych przez skazane kontaktów, co przyczynić się może do określenia obszaru eksploracji, które między innymi umożliwiają weryfikację faktorów oddziałujących na dobrostan psychoseksualny penitentek w rodzimych jednostkach karnych.

Psychoseksualne aspekty funkcjonowania kobiet inkarceryowanych

Poddając rozważaniom charakter erotycznego funkcjonowania kobiet inkarceryowanych, wśród których obserwuje się tendencje do budowania jednopłciowych związków, konieczne jest przybliżenie koncepcji sprzyjających wyjaśnieniu specyfiki żeńskiej seksualności z uwzględnieniem zagadnień odnoszących się do orientacji. **Orientację seksualną** człowieka należy rozpatrywać jako efekt sił biologicznych i środowiskowych. Jednak orientacja nie musi być sztywno definiowana przez pryzmat sumy jej czynników; można ją rozważać jako proces, którego dynamika odzwierciedla się w intymnych aktywnościach. Przedstawiony przez Fritza Kleina [6] wieloaspektowy zakres orientacji oraz jej ujęcie na osi czasu przyczynia się do eksplikacji seksualnej ekspresji penitentek oraz sprzyja określeniu źródeł generujących zmiany w intymnych zachowaniach. W kontekście omawianego zjawiska należy zwrócić uwagę, że wśród kobiet „częściej zauważa się mniejszą pewność co do określonej tożsamości, a tożsamość biseksualna jest nieco bardziej rozpowszechniona niż wśród mężczyzn, chociaż często zmienna w czasie” [7]. Lisa Diamond zwraca uwagę, że na płynność kobiecej tożsamości wpływ wywierają mogą sprzyjające okoliczności [7], za które uznać można sytuację uwięzienia, wymuszającą funkcjonowanie w odseparowaniu od płci przeciwnej, co z kolei skłania penitentki do budowania uczuciowych i erotycznych więzi ze współosadzonymi [8]. Ponadto, do wyjaśnienia homoseksualnych relacji między skazanymi przyczynić się może, opisana przez Jamesa D. Weinricha, limerencja, czyli pociąg erotyczny następujący w ślad za więzią emocjonalną z daną osobą [7]. Na ten fakt uwagę zwróciła również Rosemary Basson, akcentując wagę uczuciowych motywów wpływających na charakter kobiecych odpowiedzi erotycznych, tworząc tym samym alternatywę dla linearnego modelu reakcji seksualnych, stworzonego przez W. Masters, V. Johnson oraz H. Kaplan [9]. „Zdaniem autorki satysfakcja seksualna kobiet wiąże się często z poczuciem bliskości, zaangażowania, wzrostem intymności w związku, a więc kieruje nimi potrzeba emocjonalnego zbliżenia i wyrażenia swojej miłości partnerowi” [10].

Homoseksualne relacje nawiązywane przez skazane mogą wynikać ze specyfiki kobiecej seksualności, której kierunek i dynamikę silnie determinują aspekty emocjonalne i relacyjne. Zaznaczyć jednak należy, że istotny wpływ na charakter budowanych zażyłości wywierają okoliczności związane z sytuacją uwięzienia, która dezorganizuje dobrostan psychoseksualny. Doświadczające dyskomfortu skazane wdrażają szereg

strategii ukierunkowanych na niwelowanie odczuwanych niedogodności, za przejaw których uznać można związku jednopłciowe. Jednak by w pełni zrozumieć charakter tych zażyłości, należy przybliżyć koncepcje wyjaśniające funkcjonowanie człowieka w warunkach izolacji penitencjarnej.

Modele teoretyczne a zachowania homoseksualne kobiet inkarcerowanych

Poddając analizie profil budowanych przez penitentki kontaktów, należy uwzględnić modele teoretyczne umożliwiające wyjaśnienie jednopłciowych relacji skazanych jako: reakcji na trudy więziennej rzeczywistości i wdrażanych alternatywnych działań (model deprywacji); przeszczerzenia ról i aktywności seksualnych ze świata zewnętrznego do penitencjarnego (model importu/transmisyjny) oraz negatywnych zmian zachodzących w toku izolacji (prizonizacja) z uwzględnieniem ich uczestnictwa w podkulturze (co tłumaczyć może stosowanie przemocy seksualnej) [11].

Model deprywacji

Teoria deprywacji wydaje się akcentować okoliczności, w których heteroseksualne penitentki podejmują decyzję o nawiązaniu jednopłciowej relacji w odpowiedzi na obciążające warunki, takie jak: pozbawienie wolności, brak autonomii i swobody, niemożliwość korzystania z usług i towarów, a także utratę kontaktów heteroseksualnych [12]. Przenikanie się tych ograniczeń generuje, szczególnie wśród kobiecej społeczności, silne doświadczenia **bólu uwięzienia** [12] zdefiniowanego przez Greshama Sykesa jako cierpienie wywołane dyskomfortem, poczuciem zagrożenia, niezrozumienia, osamotnieniem oraz spadkiem motywacji do działania [13]. Uniemożliwienie skazanym (niezależnie od orientacji) swobodnych działań, zmierzających do niwelowania doświadczanego cierpienia oraz rozładowania odczuwanych pragnień, może prowadzić do stosowania przez nie alternatywnych działań, w tym zaangażowania w aktywność homoseksualną w trakcie odbywania kary [14]. Jednopłciowe relacje w tym zakresie rozpatrywać więc trzeba „jako zastępczą formę, wynikającą z okresowego oddzielenia od płci przeciwnej” [15] i określać jako homoseksualizm sytuacyjny [16], będący tymczasową strategią wobec deklarowanej heteroseksualności.

U podstaw obieranych zachowań erotycznych leży głębokie pragnienie kompensacji niedogodności związanej z braku miłości, bliskości i właściwego poczucia bezpieczeństwa, które jest szczególnie dotkliwe dla młodszych penitentek (ból uwięzienia). Wyniki badań prowadzone w tym obszarze wskazują, że to

właśnie młodsze wiekiem osadzone częściej decydują się na nawiązanie homoseksualnych stosunków, zyskując dzięki temu uwagę i emocjonalne wsparcie [17]. Ponadto fakt posiadania bliskiej osoby, bycie postrzeganą jako atrakcyjna, zaangażowanie w kontakt fizyczny oparty na delikatności, a także przeżywanie procesu uwodzenia i budowania intymności są często elementami skłaniającymi kobiety, w tym również te o orientacji heteroseksualnej, do nawiązania intymnej więzi z innymi skazanymi [18]. Podkreślić jednak należy, że aspekty emocjonalne nie są jedynym predyktorem wyjaśniającym zażyłość między skazanymi.

W kontekście omawianego zagadnienia warto przybliżyć pojęcie zaczerpnięte z amerykańskiej literatury, *jailhouse turnout* [19] (które można zdefiniować jako „homoseksualną prostytutkę penitencjarną”), określające penitentów (zarówno kobiety, jak i mężczyzn) decydujących się na aktywność homoseksualną tylko podczas wyroku [18, 20, 21], często z hedonistycznych pobudek związanych z chęcią wejścia w posiadanie deficytowych dóbr i towarów. Dualistyczny (emocjonalny i materialny) charakter istniejących między więźniarkami relacji potwierdzają wypowiedzi respondentek przebywających w izraelskim zakładzie karnym dla kobiet Neve Tirza. Ankietowane, odbywające tam kary długoterminowe, deklarują, że intymne więzi z innymi osadzonymi łagodzą doświadczany przez nie „ból uwięzienia” i dają im sposobność zaspokojenia potrzeby miłości i przynależności, natomiast więźniarki krótkoterminowe, wcześniej uzależnione od substancji psychoaktywnych i parające się prostytutką, tłumaczą nawiązywanie jednopłciowych relacji chęcią zmiany swojej sytuacji materialno-bytowej [22]. Na tożsame zjawisko w rodzimej literaturze zwróciła uwagę Janina Błachut, wskazując, że na terenie zakładów funkcjonują grupy osadzonych angażujące się w kontakty homoseksualne dla zysku ekonomicznego celem uzyskania satysfakcji seksualnej i emocjonalnej oraz dla urozmaicenia przebiegu kary [23]. Jak można zauważyć, zachowania kobiet będące odpowiedzią na doświadczany „ból uwięzienia” są wielowymiarowe [24]. Analiza wyników badań pozwala dostrzec, że budowana bliskość między penitentkami nie tylko sprzyja złagodzeniu niedogodności wywołanych deprywującymi warunkami, ale pozwala także budować pozytywne doświadczenia związane z emocjonalną satysfakcją wynikającą z tworzącej się więzi.

Teoria deprywacji wydaje się wiodąca w eksplikacji homoseksualnej aktywności heteroseksualnych kobiet w toku odbywania kary, jednak zmierzając do pełnego omówienia poruszanego tematu, istotne wydaje się przedstawienie także innych koncepcji, w tym tych ujętych w modelu transmisyjnym.

Model transmisyjny

Teoria transmisyjna, w porównaniu do modelu deprywacji, z większą atencją pochyła się nad osobistymi czynnikami, wskazując sens czynników socjogeograficznych, uprzednich doświadczeń, przekonań, stylu życia, kondycji psychicznej, a także orientacji seksualnej. W myśl założeń modelu transmisyjnego kobiety o orientacji homoseksualnej podczas kary zmierzać mogą do budowania więzi ukierunkowanej na doświadczenie szczerego uczucia oraz fizycznej satysfakcji, jak czyniły to w warunkach wolnościowych. Przeprowadzone wśród osadzonych lesbijek badania wykazują, że część z nich w toku odbywanego wyroku nie podejmuje intymnych relacji ze współosadzonymi i zachowuje wstrzeźliwość seksualną, by pozostać wiernymi partnerkom na wolności, podczas gdy inne angażują się w erotyczne kontakty z osadzonymi o tożsamych doświadczeniach [20]. Zaznacza się, że deklarowany przed osadzeniem homoseksualizm nie jest jedynym wyznacznikiem podejmowanych aktywności, ponieważ, jak zaobserwowano, w jednopłciowe związki angażują się także kobiety, u których erotyczne preferencje były tłumione i wcześniej nieujawniane, a także młodsze penitentki w wieku od 21 do 25 lat, mające biseksualne lub homoseksualne doświadczenia przed izolacją [17, 19].

Podkreślić należy, że osobiste czynniki nie tylko wpływają na zakres podejmowanych interakcji, ale również warunkują przebieg procesu adaptacji do warunków uwięzienia — **prizonizacji**, utożsamianej z negatywnymi aspektami izolacji, w tym zaangażowania w subkulturę i przestrzegania jej zasad w kontaktach interpersonalnych.

Proces prizonizacji i zaangażowanie w podkulturę a zachowania homoseksualne penitentek

Wprowadzane przez osadzone zmiany w strategiach intymnych relacji rozpatrywać można jako przystosowanie do deprywacyjnych warunków i wymogów więziennej zbiorowości i uznać za przejaw prizonizacji, czyli przyswojenia nieformalnych, negatywnie postrzeganych zasad postępowania. Fundamenty definicji prizonizacji dały wnioski amerykańskiego socjologa Donalda Clemmera, który zaakcentował, że wraz z upływem czasu osadzeni nawiązują specyficzne relacje regulowane nieoficjalnymi regułami [12]. Tym samym Clemmer wyeksponował dualizm więziennej rzeczywistości, a także zwrócił uwagę na to, że na dynamikę tego procesu wpływają różnorodne czynniki. Badania prowadzone w zakresie adaptacji penitencjarnej kobiet odzwierciedlają jego ustalenia i podkreślają znaczenie czynników, szczególnie takich

jak: rodzaj zakładu karnego, jego przeludnienie, długość wyroku, postrzeganie środowiska więziennego (w tym personelu), separację od dzieci oraz regulacje dotyczącą odwiedzin i wsparcia społecznego [25].

Badania przeprowadzone wśród więźniarek wykazały, że osadzone na oddziałach terapeutycznych oraz w placówkach o obniżonym rygorze lepiej radziły sobie z trudnościami wynikającymi z izolacji [26]. Podobne wskaźniki odnotowuje się wśród kobiet odbywających kary krótkoterminowe oraz wśród tych, które odbierały formalne struktury zakładów jako bezpieczne, a personel jako wspierający i podchodzący do nich z szacunkiem. Dodatkowo, w znacznym stopniu do podtrzymania stabilności emocjonalnej i ograniczenia negatywnych skutków prizonizacji przyczynia się polityka odwiedzin, która umożliwia stałość w kontaktach z najbliższymi, w tym przede wszystkim dziećmi. Przegląd badań w tym obszarze [25] sugeruje, że osoby z wyżej wymienionych grup penitentek w mniejszym stopniu angażują się w nieformalne struktury oraz obowiązujące w nich wytyczne w przeciwieństwie do zbiorowości poddawanej wzmożonym ograniczeniom, między innymi karom długoterminowym realizowanym w przeludnionych zakładach o zaostrzonym rygorze. Ponadto zgromadzone dotychczas dane [25] sugerują, że kobiety wśród których zaobserwowano dezorganizację w procesie adaptacji, mogą wykazywać wzmożone działania zmierzające do niwelowania odczuwanych trudności poprzez wdrażanie alternatywnych strategii, w tym zaangażowanie w nieformalną grupę o charakterze podkulturowym, będącą modyfikatorem podejmowanych interakcji, także tych o intymnym charakterze.

Eksploatacje przeprowadzone wśród rosyjskich pensjonariuszek kolonii karnych wskazują, że na terenie tych jednostek funkcjonują istotnie różniące się od siebie struktury osadzonych. Na szczycie alternatywnej zbiorowości znajdują się tzw. *blatnye*, czyli przywódczyni dzierżące władzę i sięjące postrach dzięki powiązaniu z personelem, któremu zgłaszają dostrzeżone uchybienia współosadzonych. Równie wysoko plasują się *sherst*, cieszące się przywilejami związanymi z ich zewnętrznym statusem, na przykład bogatymi krewnymi. Podobną pozycję zajmują *activists*, cechujące się samodyscypliną, starające się przestrzegać obowiązujących wytycznych i angażujące się w życie placówki po to, by uzyskać przedterminowe zwolnienie. Najniżej w więziennej hierarchii plasują się *griby* — osadzone, wcześniej bezdomne, uzależnione od alkoholu, pochodzące często z terenów wiejskich oraz *gorokhi*, młodociane/karane po raz pierwszy. Status, jaki penitentki zajmują w nieformalnej zbiorowości, warunkuje możliwość nawiązania przez nie jednopłciowej relacji, które są akceptowane między *blatnye*, *activists* oraz *sherst*, a zabronione wśród *griby* i *gorokhi* [27].

Rozwarstwienie nieformalnej społeczności obserwuje się również wśród kobiet osadzonych w polskich jednostkach penitencjarnych, gdzie funkcjonuje tzw. **podkultura nawijania**^{*}, zwracająca przede wszystkim uwagę na seksualny i emocjonalny charakter nawiązywanych kontaktów, definiowanych jako miłość: godna, sprzedajna oraz niegodna [28]. Miłość godna to rzadko spotykana, bezinteresowna przyjaźń (pozbawiona elementu seksualnego) lub dyskretna więź uczuciowa (o charakterze erotycznym) obserwowana w diadach tworzonych przez lesbijki prawdziwe lub nawijające (lesbijki sytuacyjne, odpowiednik *turnout*) [28, 29]. Miłość sprzedajna (odpowiednik *jailhouse turnout*) tożsama jest z prostytutką uprawianą przez tzw. „materialki, w skrócie M-ki” [29], zdobywające atrakcyjne towary jak „papierosy, kawa, herbata, karty telefoniczne itp. poprzez świadczenie usług seksualnych” [30]. Mianem miłości niegodnej z kolei określa się działania agresywnych penitentek wymuszających na współosadzonych intymne aktywności [30] oraz zachowania grupy tzw. podkładów czy liżących preferujących ostantacyjny seks oralny (drażnienie językiem lechtaczki partnerki) [28, 30]. Sposób zachowania się tzw. „lizawek” sprawia, że zajmują one niską pozycję w kryminalnej społeczności, podobnie jak popaprańcy, czyli osadzone zaangażowane w relację homoseksualną i jednocześnie utrzymujące kontakt z mężczyznami na wolności”.

Jak można zauważyć, przebieg procesu adaptacji, również w jej nieformalnym kontekście, jest ważnym aspektem funkcjonowania penitentek warunkującym charakter nawiązywanych przez nie relacji interpersonalnych oraz seksualnych, co wiąże się z przejawianymi przez nie zachowaniami natury intymnej.

Charakterystyka zachowań seksualnych penitentek

Omawiając charakter tworzonych kontaktów, warto zwrócić uwagę na różnicę w postawach i działaniach kobiet i mężczyzn wobec intymnych relacji nawiązywanych w toku odbywania wyroku. Wśród mężczyzn „w zakładach karnych przejawianie jakichkolwiek uczuć homoseksualnych jest nie do zaakceptowania przez innych osadzonych, co może doprowadzić do zachowań agresywnych, których następstwem są gwałtownie rodzące się konflikty” [31]. Wyznawane przez skazanych wartości, silnie związane ze stereotypowymi cechami własnej płci, przyczyniają się do przejawiania negatywnych postaw wobec jedнопłciowej aktywności, co nie wyklucza jej występowania, najczęściej w kontekście przemocy wobec współosadzonych.

^{*}Pojęcie to funkcjonuje w obszarze podkultury więziennej, natomiast w literaturze naukowej wykorzystywane jest w rozumieniu jej użytkowników.

^{**}Przytoczone, moralnie brzmiące pojęcia zapożyczono z: Kosewski M. Ludzie w sytuacjach pokusy i upokorzenia. Wiedza Powszechna, Warszawa 1985.

„Zachowania agresywne czy akty gwałtu służą z reguły do zademonstrowania swojej siły, utrzymania władzy nad innymi skazanymi, zabawienia się kosztem innych” [32]. Wśród kobiet natomiast nawiązywanie homoseksualnych relacji stanowi istotny element budowanej przez nie sieci wsparcia, u podstaw której leżą niezaspokojone na skutek deprivacji potrzeby. Badania przeprowadzone wśród kobiet inkarcerowanych szacują, że około jedna czwarta penitentek (z 293 ankietowanych) podczas odbywania kary angażowała się w kontakty seksualne ze współosadzonymi [33], z kolei inne dane sugerują, że liczba ta waha się między 30% a 60% osadzonych [34].

Analizy Alice M. Propper dotyczące dobrowolnych relacji seksualnych w zakładach i oddziałach penitencjarnych dla kobiet wykazały, że 14% z nich było w związku z inną kobietą, 10% całowało się z inną osadzoną, 10% pisało listy miłosne, a 7% poza całowaniem i przytulaniem angażowało się w kontakty seksualne [35]. Jak można zauważyć na podstawie prezentowanych danych [36], zaangażowanie kobiet w jedнопłciowe aktywności podczas odbywania wyroku wydaje się sprzyjać potwierdzeniu dążenia do niwelowania „ból uwięzienia” (teoria deprivacji) w efekcie doświadczanego osamotnienia i izolacji, które dezorganizują emocjonalny i psychoseksualny aspekt funkcjonowania penitentek, sprzyjając budowaniu alternatywnych relacji.

Poddając dalszej eksplikacji prezentowane zagadnienia, należy zwrócić uwagę na badania prowadzone w kontekście deklarowanej orientacji oraz zaangażowania w życie erotyczne. Wskazują one, że w zakładach karnych obok siebie żyją: a) kobiety homoseksualne nawiązujące emocjonalne i fizyczne relacje z inną więźniarką (model transmisyjny); b) kobiety homoseksualne unikające relacji intymnych, np. by pozostać wierną partnerce na wolności (model transmisyjny); c) kobiety heteroseksualne podejmujące aktywność homoseksualną tylko podczas pobytu w więzieniu przy jednoczesnym zachowaniu heteroseksualnej tożsamości (homoseksualizm sytuacyjny) (model deprivacji; prizonizacja) d) kobiety, które przybywając do zakładu karnego, zaczynają określać się jako lesbijki i charakteryzują się tak podczas odbywania wyroku i po jego zakończeniu (płynność tożsamości; nieujawniane wcześniej preferencje wzbudzone okolicznościami); oraz e) kobiety heteroseksualne, które podczas odbywania kary nie angażują się w aktywność homoseksualną (model transmisyjny) [6]. Deklarowane przed izolacją postawy względem własnej seksualności wiążą się z realizowanymi intymnymi strategiami, wśród których wyróżnia się: tłumienie seksualności, autoerotyzm, aktywności wynikające z homoseksualizmu prawdziwego lub sytuacyjnego oraz przemocy seksualna [19].

Tłumiące seksualność więźniarki nie przejawiają aktywności w sferze kontaktów intymnych i zachowań autoerotycznych, a istotę ich funkcjonowania upatruje się w budowaniu sieci wsparcia w kryminalnej wspólnocie. Zwraca się także uwagę na to, że obrany przez nie celibat może być przejawem przystosowania się do warunków uwięzienia i nie należy go rozpatrywać w kategoriach dysfunkcji seksualnej, a raczej definiować, jak proponował Christopher Hensley, jako styl życia seksualnego (teoria transmisyjna) [19]. Na supresyjność intymnych aktywności wpływ wywierają mogą postawy skazanych wobec jedнопłciowej relacji, na co wskazują wywiady przeprowadzone z izraelskimi więźniarkami, spośród których aż 31 z 46 w sposób negatywny wypowiada się o homoseksualnej bliskości współosadzonych [22]. Niezwykle istotne w eksplikacji omawianego zagadnienia są spostrzeżenia Mary Koscheski, która w toku prowadzonych badań wśród ankietowanych penitentek odnotowała spadek zaangażowania w czynności seksualne w toku odbywania kary w zakresie: całowania się z inną kobietą, dotykania i pieszczenia, zaangażowania w seks oralny (poddawanie się stymulacji oraz stymulowanie narządów partnerki). Wśród czynników wpływających na decyzję o ograniczeniu intymnej ekspresji autorka wymienia m.in. brak poczucia prywatności i intymności wewnątrz instytucji oraz obawy przed formalnymi konsekwencjami związanymi z ujawnieniem zaangażowania w homoseksualny związek [17]. Uzyskane wyniki wskazują, że kobiety deklarujące obawy wobec regulaminowych kar odnoszących się do jedнопłciowych relacji zwrócić się mogą ku masturbacji jako bezpieczniejszej technice sprzyjającej rozładowaniu odczuwanego napięcia.

Masturbacja, obierana przez penitentki jako taktyka w zakresie utrzymania dobrostanu psychoseksualnego, w literaturze przedmiotu jest poruszana rzadko i opisywana niezwykle zdawkowo. Jedne z niewielu przeprowadzonych w tym obszarze badań w kobiecym zakładzie Southern wykazały, że spośród 245 ankietowanych 66% (161) zadeklarowało stosowanie technik autoerotycznych. Analiza kwestionariuszy ujawniła, że wśród 161 masturbujących się respondentek 7% nie masturbowało się w ciągu ostatniego roku, ponad 22% masturbowało się raz lub kilka razy w ciągu ostatniego roku, 7% masturbowało się co drugi miesiąc, około 13% masturbowało się raz, dwa lub trzy razy w miesiącu, 10% badanych masturbowało się raz na tydzień, a 18,6% masturbowało się dwa do trzech razy w tygodniu [37]. Istotną kwestią dostrzeżoną przez badaczy jest wpływ określonych czynników przyczyniających się do wzmożonej autostymulacji. Wyniki prowadzonych eksploracji wskazują, że więźniarki zaangażowane w relacje homoseksualne podczas odbywania wyroku

deklarowały częstszą autostymulację, podobnie jak penitentki, które dopuściły się przestępstw przeciwko innej osobie (napaści, pobicia, gwałtu) oraz pośród tych, które odbywały wyroki długoterminowe w zakładach o zaostrzonym rygorze (teoria deprywacji, prizonizacja) [18, 37].

Deprywacja związana z formalnymi strukturami odbywania kary może skłaniać osadzone do zmian w zakresie erotycznych zachowań (a wręcz przyczyniać się do ich wzrostu, jak w przypadku masturbacji) i prowadzić do incydentów wymuszania na współosadzonych zbliżeń. Wśród stosowanych przez skazane form przemocy wymienia się: „manipulację, wymuszone podporządkowanie oraz przymus” [19]. **Manipulacje**, u podstaw których leżą nierówny układ sił i zróżnicowane zasoby, definiuje się jako zachowania, w efekcie których usługi seksualne są świadczone w zamian za dobra materialne. **Wymuszone podporządkowanie** ma miejsce, gdy skazana niechętnie, ale posłuszenie podejmuje aktywności intymne z inną kobietą ze strachu lub w zamian za ochronę. **Przymus** z kolei wiąże się z szerokim spektrum działań, począwszy od ignorowania i separowania po to, aby wymusić intymną aktywność, po jawne ataki agresji seksualnej [18, 19], wśród których uwzględnić można nagabywanie do odbycia kontaktu seksualnego, pokazywanie przez sprawczynię narządów płciowych czy masturbacji ofierze oraz gwałt [38]. Podkreślić należy różnice w zagadnieniu gwałtu w męskim i kobiecym więzieniu, zgodnie z którą mężczyźni (nieokreślający się jako homoseksualni) dopuszczają się tego aktu agresji, dokonując penisem penetracji innego skazanego wbrew jego woli celem zniwelowania napięcia seksualnego lub zgodnie z podkulturowymi zasadami, zmierzającymi do sprowadzenia współwięźnia do niskiej pozycji w społeczności. Wśród kobiet natomiast gwałt wydaje się mieć niewiele wspólnego z rozładowaniem seksualnej frustracji i w większości przypadków wiąże się z przedmiotowym i przemocowym podejściem wobec innej skazanej, na której dokonuje się czynności seksualnych dłońmi waginalnie lub analnie. Co ważne, więźniarki-agresorki nie nazywają tych działań gwałtem, ale określają je jako „przeszukanie” w intencji odnalezienia wewnątrz ciała (tu: w odbycie lub pochwie) współosadzonej ukrytych narkotyków [39]. Ilość badań dotyczących nadużyć seksualnych ze strony penitentek jest niewielka, jednak zgromadzone dane wskazują, że od 55% do 80% sprawczyń wszystkich zgłaszanych przypadków na tym tle były współosadzone [38]. Wśród doświadczanych przez ofiary nadużyć odnotowuje się **uwodzenie** (pozorne otaczanie opieką) i **wywieranie presji** (np. ograniczanie zasobów rzeczowych, szantaż) ukierunkowane do odbycia stosunku oralnego

lub waginalnego, dotykanie narządów płciowych oraz gwałty, w tym gwałty zbiorowe [38]. Rozpoznania te potwierdzają analizy jakościowe Leanne F. Alarid, która zauważyła, że gwałty, choć nie występowały powszechnie w społeczności kobiet, charakteryzowały się udziałem więcej niż jednego sprawcy.

Poczułam ciężar trzech kolejnych kobiet wypychających mnie do celi. Joniqua zdjęła moje majtki i wrzuciła je do pokoju dziennego. (...) Podczas gdy cztery kobiety mnie przytrzymywały, Anna kazała jednej usiąść mi na twarzy i zmusić mnie do wykonania aktu cunnilingu (pobudzanie językiem lechtaczki i sromu przez partnera [15]). (...) Kiedy walczyłam na podłodze w celi #7, poczułam pięści okładające moje nogi i uda. Kiedy rozluźniłam się pod ciosami, Anna usiadła okrakiem na mojej twarzy, błagając żebym „po prostu trochę wystawiła język”. Gdybym postąpiła zgodnie z prośbami Anny, inne próbowałyby mnie mieć w ten sam sposób (...). Aby bardziej mnie upokorzyć, Anna wydzielala płyny z pochwy na mój nos i usta, co wydawało się odwoływać do zwierzęcego szata, w który wpadały te kobiety [38].

Przemoc w różnych formach towarzyszy więziennej egzystencji, a jej dotkliwość skłania kobiety do wdrażania alternatywnych strategii ukierunkowanych na redukcję napięcia i stresu poprzez budowanie społecznej sieci wsparcia [40], którą zapewnić może uczestnictwo w **rodzinie pozorowanej**.

Quasi-rodziny — rodziny pozorowane

Szacuje się, że zaangażowanie penitentek w quasi-rodziny waha się od 2% [41] do 69% [42]. Wydaje się jednak, że wskaźniki te mogą być zróżnicowane w zależności od typu placówki i panujących w niej obostrzeń. Bycie członkiem quasi-społeczności daje skazanym poczucie fizycznego i ekonomicznego bezpieczeństwa (teoria deprywacji) oraz, co ważne, umożliwia im także realizowanie odczuwanych pragnień poprzez obranie określonej roli ojca, matki, córki, siostry, brata, ciotki, a nawet babki [43]. Z przeprowadzonych analiz wynika, że młodsze skazane (choć nie jest to prawidłowością) przyjmują status sióstr i córek, przez co zyskują stabilność emocjonalną i nawiązują relacje, których często brakowało im w naturalnych rodzinach [44] (teoria deprywacji, teoria transmisyjna). Odwołując się do heteronormatywnego wzorca, można wyjaśnić, że rolę ojców realizują na ogół kobiety dominujące, o męskiej aparycji i sposobie bycia (*butch*), natomiast ich żonami (*femme*) [43] stają się osadzone czuwające nad przysposobionym więziennym potomstwem [45]. Zdaniem Lowella Sellinga, dokonywana przez kobiety identyfikacja z określoną, tradycyjną rolą wpływała na powstanie płciowej dychotomii poprzez obranie kate-

gorii kojarzonej z męską lub żeńską funkcją, co z kolei wiąże się z wdrażanymi strategiami, które autor definiuje jako: homoseksualizm, pseudohomoseksualizm (homoseksualizm sytuacyjny), relacja matka-córka oraz przyjaźń [46]. **Przyjaźń** między skazanymi rozumiana jest jako naturalna więź oparta na sympatii i wsparciu, **relacja matka-córka** odzwierciedla utarte wzorce wewnątrzrodzinne, **zachowania homoseksualne** natomiast dotyczą związków emocjonalnych i seksualnych, do których dochodziło najczęściej między osadzonymi pełniącymi role matek i ojców. Podkreślić należy, że zaangażowanie w udawaną rodzinę nie jest jednoznaczne z rozpoczęciem aktywności homoseksualnej, a wręcz przeciwnie — często stanowi próbę, choć nie zawsze udaną, określenia relacji z quasi-krewnymi jako neutralnej [35]. Dodatkowo zwraca się uwagę, że na charakter pozorowanej rodziny silny wpływ wywiera jej lider i wyznawane przez niego wartości, co sprawiać może, że społeczność ta staje się narzędziem represji i przemocy, przez co bywa utożsamiana z gangami funkcjonującymi w męskich zakładach karnych (teoria prizonizacji) [45].

W polskiej literaturze przedmiotu brak danych na temat istnienia zjawiska alternatywnych krewniaków, porusza się jednak kwestię quasi-mażeństw oraz tworzenia swego rodzaju haremów. Haremy to grupy koleżeńskie posiadające hierarchiczną strukturę, której lideruje przywódca, będący zazwyczaj kobietą o męskiej aparycji, dominującej w relacjach homoseksualnych, często zmieniająca partnerki [47]. Mażeństwa z kolei są „zawierane” przez skazane, z których jedna realizuje się w roli męża, natomiast druga w roli żony. W diadach tych „mężowie” charakteryzują się hardym wyglądem, przyjmują męskie odpowiedniki swoich żeńskich imion, a przede wszystkim to właśnie one są aktywną stroną w kontaktach seksualnych, w przeciwieństwie do biernych żon, od których przede wszystkim oczekuje się wierności i lojalności [47]. Wydaje się, że niezależnie od charakteru i liczebności tworzonych przez więźniarki wewnątrzinstytucjonalnych mikrospołeczności idea ich funkcjonowania jest nierozdzielnie związana z potrzebą niwelowania niedogodności wynikających z izolacji (ból uwięzienia), a jej głównym celem jest budowanie właściwego poczucia bezpieczeństwa sprzyjającego utrzymaniu dobrostanu psychoseksualnego, co wydają się potwierdzać przywołane wyniki badań.

Podsumowanie

Przytoczone wyniki wybranych badań oraz modeli teoretycznych sprzyjają eksplikacji nawiązywanych przez penitentki kontaktów, stając się jednocześnie podstawą do pogłębienia studiów ukierunkowanych

na rozpoznanie prawideł ekspresji seksualnej kobiet w toku odbywania kary, których celem jest utrzymanie dobrostanu psychoseksualnego. Odnosząc się do zasad transmisji, deprivacji, procesu prizonizacji oraz uczestnictwa w strukturach podkulturowych zasadne wydaje zwrócenie szczególnej uwagi na akcentowany wśród kobiet ból uwięzienia. Podkreślenie psychologicznych aspektów silnie oddziałujących na funkcjonowanie penitentek w toku izolacji nakłada na badaczy oraz pracowników służby więziennej potrzebę pochylenia się nad rozpoznanie czynników wpływających na psychofizyczne samopoczucie skazanych. Ponadto funkcjonujące przeświadczenia przypisujące płci żeńskiej skłonność do wzmożonego przeżywania trudności wynikających z bólu uwięzienia przyczynia się do cichego przyzwolenia na relacje homoseksualne, stanowiące dla wielu kobiet namiastką wolności i normalności. Ten emocjonalny aspekt, choć istotny z punktu widzenia deklarowanych pragnień i odczuwanych deficytów, staje się jednocześnie kurtyną przysłaniającą agresywne i brutalne działania na tle seksualnym, które dezorganizują nie tylko życie ofiar, ale również ład i porządek całej instytucji. Należy zatem w planowanej pracy z osadzonymi uwzględnić ich uprzednie doświadczenia odnoszące się do życia na wolności, w tym: warunki socjalno-bytowe w których dorastały i funkcjonowały, uzależnienie od środków psychoaktywnych, historię doświadczonej przemocy, przebyte choroby somatyczne oraz psychiczne [47, 48]. Jak wskazuje dostępna literatura, zmienne te silnie wpływają na postrzeganie przez więźniarki osobistej kondycji psychicznej oraz samej sytuacji uwięzienia. Badania akcentują również formalne aspekty odbywania kary związane z dobrostanem psychoseksualnym osadzonych. Wśród czynników sprzyjających utrzymaniu równowagi psychicznej i niwelowaniu napięcia wynikającego z izolacji sprzyjają: polityka odwiedzin odnosząca się do utrzymywania kontaktu z najbliższymi (w tym z dziećmi), empatyczne podejście kadry wpływające na poziom poczucia bezpieczeństwa, odbywanie wyroku w placówce o obniżonym rygorze [25], co daje sposobność uczestnictwa w proponowanych przez zakład zajęciach urozmaicających wszechobecną monotonię. Przyjąc należy zatem, że te formalne aspekty wyroku przyczynić się mogą do niwelowania napięcia wywołanego separacją i deprivacją, chroniąc jednocześnie przed zaangażowaniem w działania podkulturowe, w tym noszące znamiona przemocy seksualnej, jak dzieje się w przypadku więźniarek długoterminowych, odbywających kary w przeludnionych zakładach o zaostrzonym rygorze [25]. Jak zwrócono uwagę wcześniej, w ramach planowania badań oraz oddziaływań resocja-

lizacyjnych uwzględnić należy ujęte przez badaczy czynniki osobowościowe, psychologiczne, społeczno-kulturowe oraz elementy wpływające na przebieg rozwoju psychoseksualnego. Analiza wymienionych komponentów może stać się źródłem wiedzy na temat strategii funkcjonowania jednostki, przydatnej w prognozowaniu procesu resocjalizacji lub szacowaniu jej skłonności do prizonizacji.

Biorąc jednak pod uwagę trudności, jakie badacz może napotkać w zakresie gromadzenia tak wrażliwych, jak opisane tutaj, danych, z uwagi na niechęć administracji oraz samych skazanych, ważne wydaje się przedstawienie i wyjaśnienie wszystkim zainteresowanym potrzeby ich przeprowadzenia oraz przydatności zarówno w pracy terapeutyczno-resocjalizacyjnej, jak i w ramach wsparcia dla osadzonych, w myśl dbałości o ich osobisty dobrostan psychoseksualny.

Stosowane przez więźniarki strategie ukierunkowane na utrzymanie wewnętrznej równowagi ulegają modyfikacji na skutek instytucjonalnej kontroli zachowań podkulturowych oraz indywidualnych preferencji i doświadczeń. Dlatego też w pracy z osadzonymi kobietami niezwykle ważne wydają się oddziaływania edukacyjne oraz zajęcia z zakresu profilaktyki zdrowia psychicznego celem poszerzenia ich kompetencji w zakresie dbałości o równowagę psychofizyczną.

Mnogość czynników warunkujących funkcjonowanie kobiet w odosobnieniu skłania nie tylko do poszerzenia analiz, ale również do propagowania działań mających na celu podniesienie świadomości personelu na temat charakteru relacji między osadzonymi oraz skutków intymnych zbliżeń między nimi, których adaptacyjny charakter ukierunkowany na niwelowanie bólu uwięzienia wciąż może być odbierany jako przejaw patologii i perwersji seksualnej dezorganizującej ład i porządek instytucji.

Piśmiennictwo

1. Przybyliński S. Podkultura wiezienna- wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej. Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków 2005.
2. Baranyi G, Scholl C, Fazel S, et al. Severe mental illness and substance use disorders in prisoners in low-income and middle-income countries: a systematic review and meta-analysis of prevalence studies. *The Lancet Global Health*. 2019; 7(4): e461–e471, doi: [10.1016/s2214-109x\(18\)30539-4](https://doi.org/10.1016/s2214-109x(18)30539-4).
3. Boothby JL, Durham TW. Screening for Depression in Prisoners Using the Beck Depression Inventory. *Criminal Justice and Behavior*. 2016; 26(1): 107–124, doi: [10.1177/0093854899026001006](https://doi.org/10.1177/0093854899026001006).
4. Milewska M. Roczna informacja statystyczna za rok 2021. Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej. *Roczna informacja statystyczna za rok 21. Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa 22*. (6.02.2022).
5. Eurostat Statistics Explained Prison statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Prison_statistics (6.10.2022).

6. Sell R, (tłum.) Kowalska M. Definiowanie i pomiar orientacji seksualnej – przegląd. *Przeгляд Badań Edukacyjnych*. 2016; 2(21): 175–194, doi: [10.12775/pbe.2015.054](https://doi.org/10.12775/pbe.2015.054).
7. Bancroft J, ed. Lew-Starowicz Z, Robacha A. Seksualność człowieka. Lew-Starowicz Z, Robacha A, redaktorzy. Elsevier Urban & Partner, Wrocław 2008.
8. Machaj-Szczerek A. Zachowania homoseksualne podejmowane przez kobiety będące w związkach heteroseksualnych — badania własne. *Seksuologia Polska*. 2012; 10(2): 47–53.
9. Nowosielski K, Skrzypulec V. Cykl reakcji seksualnej u kobiety. *Ginekol Pol*. 2009; 80(6): 440–4.
10. Iniewicz G, Strzelczak A. Triggerred desire - new look at hypoactive sexual desire disorder among women. *Psychiatr Pol*. 2013; 47(6): 1123–1132.
11. Forsyth CJ, Evans RD, Foster DB. An analysis of inmate explanations for lesbian relationships in prison. *International Journal of Sociology of the Family*. 2002; 30(1/2): 67–77.
12. Dobb RR, Waid CA. Prison culture. In: Bosworth MR, ed. *Encyclopedia of prisons and correctional facilities*. vol. 2. Sage Publications, California 2005: 720–723.
13. Sykes GM. *The society of captives: a study of a maximum security prison*. Princeton University Press, New Jersey 2007.
14. Hensley C. *Prison sex: practice and policy*. Lynne Rienner Publishers, London 2002.
15. Lew-Starowicz Z. Homoseksualizm i homoseksualność. In: Lew-Starowicz Z, ed. *Encyklopedia erotyki*. Muza SA, Warszawa 2004.
16. Bomba J. Homoseksualizm czy homoseksualność. In: Iniewicz G, Mijas M, ed. *Wprowadzenie do psychologii LGB*. Continuo, Wrocław 2012.
17. Koscheski M. An examination of female inmates' homosexual behavior in a southern correctional facility. https://scholarworks.moreheadstate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1464&context=msu_theses_dissertations (11.01.2022).
18. Joël M. Coûts et bénéfices de l'homosexualité dans les prisons de femmes. *Ethnologie française*. 2013; 43(3): 469–476, doi: [10.3917/ethn.133.0469](https://doi.org/10.3917/ethn.133.0469).
19. Pardue A, Arrigo B, Murphy D. Sex and Sexuality in Women's Prisons. *Prison J*. 2011; 91(3): 279–304, doi: [10.1177/0032885511409869](https://doi.org/10.1177/0032885511409869).
20. Ward D, Kassebaum G. Homosexuality: a mode of adaptation in a prison for women. *Social Problems*. 1964; 12(2): 159–177, doi: [10.2307/798979](https://doi.org/10.2307/798979).
21. Giallombardo R. *Society of women: a study of women's prison*. John Wiley & Sons, New York 1966.
22. Einat T, Chen G. Female inmates' perspectives toward consensual same-sex sexual relationships in an Israeli prison. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*. 2012; 36(1): 25–44, doi: [10.1080/01924036.2011.645723](https://doi.org/10.1080/01924036.2011.645723).
23. Marczak M, Miroław-Nawrocka K. Zakłady Penitencjarne dla kobiet. In: Ciosek M, Pastwa-Wojciechowska B, ed. *Psychologia penitencjarna*. PWN, Warszawa 2016: 173–199.
24. Soffer M, Ajzenstadt M. The multidimensionality of „pains of imprisonment” among incarcerated women in Israel. *Women Health*. 2010; 50(6): 491–505, doi: [10.1080/03630242.2010.510388](https://doi.org/10.1080/03630242.2010.510388), indexed in Pubmed: [20981633](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20981633/).
25. Fedock G. Women's psychological adjustment to prison: a review for future social work directions. *Social Work Research*. 2017; 41(1): 31–42.
26. Kruttschnitt C, Gartner R. *Marking time in the golden state women's imprisonment in California*. Cambridge University Press, Cambridge 2005.
27. Omelchenko E. Gender, sexuality, and intimacy in a women's penal colony in Russia. *Russian Sociological Review*. 2016; 15(4): 76–95, doi: [10.17323/1728-192x-2016-4-76-95](https://doi.org/10.17323/1728-192x-2016-4-76-95).
28. Kosewski M. *Ludzie w sytuacjach pokusy i upokorzenia*. Wiedza Powszechna, Warszawa 1985.
29. Różycki R. Podkultura więzienna w zakładach karnych dla kobiet. *Ingremio*. 2005; 10(18): 14.
30. Poklek R. Instytucjonalne i psychospołeczne aspekty więzienia. Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Kalisz 2010.
31. Michalska A, Michalski D. Zachowania niepożądane w zakładach karnych. *Wybrane Zagadnienia*. AEH, Warszawa 2020.
32. Hoły B. Ocena efektów reocjalizacji w warunkach izolacji penitencjarnej. In: *Kryminologia*. LexisNexis, Warszawa 2007: 1500–1515.
33. Ward DA, Kassebaum GG. *Women's prison: sex and social structure*. Chicago. Aldine Publishing Company, Chicago 1965.
34. Owen B. *In the mix: struggle and survival in a women's prison*. State University of New York Press, Albany 1998.
35. Propper AM. Make-Believe families and homosexuality among imprisoned girls. *Criminology*. 1982; 20(1): 127–138, doi: [10.1111/j.1745-9125.1982.tb00452.x](https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1982.tb00452.x).
36. Forsyth CJ, Evans RD, Foster DB. An analysis of inmate explanations for lesbian relationships in prison. *Int J Sociol Fam*. 2002; 30(1): 66–77.
37. Hensley C, Tewksbury R, Kocheski M. Masturbation uncovered: autoeroticism in a female prison. *The Prison Journal*. 2016; 81(4): 491–501, doi: [10.1177/0032885501081004005](https://doi.org/10.1177/0032885501081004005).
38. Alarid L. Sexual Assault and Coercion among Incarcerated Women Prisoners: Excerpts from Prison Letters. *The Prison Journal*. 2016; 80(4): 391–406, doi: [10.1177/0032885500080004005](https://doi.org/10.1177/0032885500080004005).
39. Pinnuck G. Penetrating the fences: a gender analysis of the prison [a thesis presented for the degree of doctor philosophy: Department of Social Inquiry University of Adelaide]. 1999.
40. Sapolsky RM. *Dlaczego zebry nie mają wrzodów*. Psychofizjologia stresu. PWN, Warszawa 2012.
41. Halleck SL, Hersko M. Homosexual behavior in a correctional institution for adolescent girls. *Am J Orthopsychiatry*. 1962; 32(5): 911–917, doi: [10.1111/j.1939-0025.1962.tb00346.x](https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1962.tb00346.x), indexed in Pubmed: [13952154](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/13952154/).
42. van Wormer KS. Social Functions of Prison Families: The Female Solution. *J Psychiatry Law*. 2018; 9(2): 181–191, doi: [10.1177/009318538100900205](https://doi.org/10.1177/009318538100900205).
43. Forsyth C, Evans R. Reconsidering the pseudo-family/gang gender distinction in prison research. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2003; 18(1): 15–23, doi: [10.1007/bf02802604](https://doi.org/10.1007/bf02802604).
44. Hensley C, Tewksbury R, Koscheski M. The characteristics and motivations behind female prison sex. *Women Criml Justice*. 2008; 13(2-3): 125–139, doi: [10.1300/j012v13n02_07](https://doi.org/10.1300/j012v13n02_07).
45. Heitmann EE. Finding pseudo families in women's prisons: fact and fantasy. A Thesis presented to the Faculty of the Graduate School at the University of Missouri-Columbia. 2007.
46. Selling LS. The pseudo family. *Am J Sociol*. 1931; 37(2): 247–253, doi: [10.1086/215666](https://doi.org/10.1086/215666).
47. Alves J, Gonçalves M, Maia Â. Factors associated with physical and psychological health outcomes among inmate women in Portugal. *Women & Criminal Justice*. 2022: 1–16, doi: [10.1080/08974454.2022.2074611](https://doi.org/10.1080/08974454.2022.2074611).
48. Oliveira KR, Santos AA, Silva JM, et al. Health behaviors in sexual experiences of women in prison. *Rev Bras Enferm*. 2019; 72(suppl 3): 88–95, doi: [10.1590/0034-7167-2018-0092](https://doi.org/10.1590/0034-7167-2018-0092), indexed in Pubmed: [31851239](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31851239/).